

УДК: 811.512.154.

Исаева Н., магистрант, К.Тыныстанов ат. БИМУ

МЕТАФОРА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Макалада тилдик жана когнитивдик метафоралар айрым бир чыгармалардан алынган мисалдар менен кыскача талдоого алынып, алардын табиятын ачуу аракети жасалды.

Метафоралар өзүлөрүнүн табияты, уюшулуш, жасалыш негиздери боюнча салыштырууга окшош. Ал эми айрым бир эмгектерде, окуу китептеринде метафораны “кыскартылган салыштыруу” же, тескерисинче, салыштырууну “кеңейтилген метафора” деп карап жүрүшөт.

Анткени алар чыгарманын идеясына, тематикалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу элдик идеялардын сыноосунан ийгиликтүү өткөн, анын мааниси, ошол чыгарманын кан-жаны менен биротоло жуурулушкан. Ошондуктан элдик оозеки чыгармаларда метафоранын бул түрүн колдонулуш мааниси туруктуу мүнөзгө ээ.

Өзгөчө, көркөм чыгармаларда автор тарабынан чебер колдонулуп, бир түшүнүктү так, таамай берүүдө өзгөчө орунда турат.

Жалпы элдик метафоралар турмушту көркөм чагылдыруунун бир ыкма-каражаты катары кандайдыр бир деңгээлде алгачкы маанисин сактоо менен бирге, ар кандай толуктоолорго, өзгөрүүлөргө учурап турат.

Ошондуктан тилде метафора өтө бай, өтө татаал кубулуш экенин макаладагы мисалдар далилдей алат деп ойлойбуз.

Өзөктүү сөздөр: метафора, когнитивдик метафоралар, индивидуалдуу метафора, стилистикалык, семантикалык, лингвистикалык, салыштыруу.

Исаева Н., магистрант, ИГУ им. К.Тыныстанова

ПОНЯТИЕ О МЕТАФОРЕ

В статье дается краткий анализ лингвистических и когнитивных метафор с примерами из отдельных произведений и попыткой раскрыть их природу.

Метафоры похожи по своей природе, организации и конструкции. Однако в некоторых работах и учебниках метафора считается «сокращенным сравнением» или, наоборот, «расширенной метафорой».

Потому что они успешно прошли проверку народными представлениями, связанными с идеей произведения, тематическими особенностями, смысл которых надолго сливается с душой произведения. Поэтому важность использования этого типа метафор в фольклоре очень важна.

Он умело используется автором, особенно в произведениях искусства, и занимает особое место в ясном и лаконичном изложении концепции.

Распространенные народные метафоры как средство художественного выражения жизни в той или иной мере сохраняют первоначальный смысл, но могут быть дополнены и изменены.

Поэтому мы думаем, что примеры в статье могут доказать, что метафора в языке - очень богатое и очень сложное явление.

Ключевые слова: метафора, когнитивные метафоры, индивидуальная метафора, стилистическая, семантическая, лингвистическая, сравнение.

Isaeva N., Master's student, ISU named after K.Tynystanov

THE CONCEPT OF METAPHOR

This article gives a brief analysis of linguistic and cognitive metaphors with examples from individual works and an attempt to reveal their nature.

Metaphors are similar in their nature, organization, and construction. However, in some works and textbooks, metaphor is considered a "reduced comparison" or, conversely, an "extended metaphor."

Because they have successfully passed the test of popular perceptions associated with the idea of the work, thematic features, the meaning of which for a long time merges with the soul of the work. Therefore, the importance of using this type of metaphor in folklore is very important.

It is skillfully used by the author, especially in works of art, and occupies a special place in the clear and concise presentation of the concept.

Common folk metaphors as a means of artistic expression of life in one way or another retain the original meaning, but can be supplemented and changed.

Therefore, we think that the examples in the article can prove that metaphor in language is a very rich and very complex phenomenon.

Keywords: *metaphor, cognitive metaphors, individual metaphor, stylistic, semantic, linguistic, comparison.*

Тилде өтө маанилүү сөздөрдүн эң кеңири тараган жана колдонулушу жагынан ийкемдүү да, активдүү да түрү – метафора.

Метафора – гректин meta жана tarein деген сөзүнөн алынган, бизче «ооштуруу, кейиптештирүү» деген маанини билдирет. Ал эми ооштуруу, кейиптештирүү негизин адамдардан, айбанаттардын, жаратылыштагы көрүнүштөрдүн, кубулуштардын формасы, өбү-түсү, белгиси, касиети, сапаттык же кыймыл-аракеттик мүнөздөрүнүн өз ара окшоштуктары, жалпылыктары түзөт. Демек, адамдар өздөрүн курчап турган айлана-чөйрөдөгү өтө ар түрдүү заттарды, көрүнүштөрдү, кыймыл-аракеттерди өз ара салыштырат, окшоштурат. Мына ошол окшоштуктардын натыйжасында бир сөз экинчи бир сөздүн ордуна колдонулат да, тилде өтмө – метафоралуу – маани пайда болот: Күн батат, күн баткан жак кызгылт тартып, Ысык-Көл кызгылт нурга жүзүн арчып (А.О.); Жапар аттанганда, дабышы жок канатсыз учкан күндүн нуру мастерскойдун чыгыш терезесин жаңы эле шыкаалаган эле, (А.Т.); Ошол жылы күзүндө Гүлсарынын жылдызы жаркылдап чыга келди. (Ч.А.)

Мисалдардагы метафоралар жалаң гана окшоштуктарга негизделбестен, ага карата көркөм ой жүгүртүүнүн катышы аркылуу да пайда болгон. Кыскасы, метафора эки негиздин бирдигинен жасалат б. а., нерселердин ортосундагы айрым бир окшоштуктар менен ага карата көркөм ой жүгүртүү да талап кылынат. Бул жагынан алганда, метафора кадыресе сөзгө караганда өзүнүн образдуулугу, көркөмдүүлүгү менен айырмаланып турат. Ал көркөм чыгармаларда турмуштук көрүнүштөрдү, окуяларды, жаратылышты, анын көп кырлуу кооздугун, адам турмушунун ар кыл жактарын элестүү чагылдырып, окурманга терең таасир калтырат.

Метафора–баарыдан мурда, кадыресе (карапайым) лексикага караганда өзгөчөлөнгөн, семантика-стилистикалык кубулуш. Мисалы,

Арстандар чогулуп,

Акыл сөздөн куруптур (“Манас”)

Биз мисалдагы арстандар аркылуу, биринчиден, кандайдыр бир адамдардын тобун түшүнөбүз. Бул – анын материалдык жагы. Экинчиден, ал адамдар – жөнөкөй эмес, баатыр, кайраттуу адамдар. Бул – эстетикалык жагы.

Ошентип, метафораны кең мааниде алганда, ага төмөнкүдөй мүнөздөмө берүүгө болот. Метафора деп нерсе же көрүнүштөрдүн ортосундагы ар кандай белги, касиет, сапат, кыймыл-аракеттик жана функционалдык окшоштуктардын негизинде көркөм ой жүгүртүүнүн катышынан пайда болгон, кепте образдуулукту жана сөз маанилеринин өнүгүшүн шарттоочу өтмө маанини айтабыз.

Ошондуктан айрым бир эмгектерде, окуу китептеринде метафораны “кыскартылган салыштыруу” же, тескерисинде, салыштырууну “кеңейтилген метафора” деп да атап жүрүшөт.

Метафоранын лингвистикалык табиятын терең ачып берүү үчүн анын салыштыруу менен болгон жалпылык жана айырмачылыктарына атай токтоло кетүү абзел.

Нерселер көптөгөн оң жана терс касиеттердин бирдигинен турат. Мына ушул бир заттагы же кубулуштагы болгон көптөгөн касиет-белгилер башка бир зат же кубулуштун белги-касиеттери менен айрым жалпылыктарды түзүшөт. Мына ушул жалпылыктардын негизинде бир нерсе экинчи бир нерсенин ордуна колдонулат же алардын ортосундагы орток белгилердин натыйжасында бир нерсе экинчи бир нерсеге салыштырылат. Окшоштуктардын тилде ишке ашырылыш өзгөчөлүктөрүнө ылайык биринчисин метафора, экинчисин салыштыруу деп атайт.

Мисалы: 1. *Качырганы жолборстой,*

Кайсаганы албарстай.

2. *Касташкан жоонун жолборсу*

Касташкан адам жолдошу (“Манас”)

Бул жерде метафоранын салыштыруудан болгон айырмасы салыштырууну уюштуруучу грамматикалык каражаттан (-дай) ажырап, өтмө мааниде гана колдонулуп калгандыгында. Болбосо, айтылуучу ойдун жалпылыгында, салыштырылуучу нерселердин бирдейлигинде, салыштырууга алынган касиет, белгинин окшоштугунда айырма жок. Бирок буга карап салыштыруулар метафоранын базасында түзүлөт же, тескерисинче, салыштыруу өз ичине метафораны да камтыйт деген бүтүмгө келүү туура эмес. Анткени метафора менен салыштыруу бардык учурда эле биринин ордун экинчиси алмаштыра албайт.

Мисалы, *Жумшак тил, жылуу сөз угуп,*

Энеке, сенден көөнүм ток (Токтогул).

Мисалдагы метафораларды “жумшактай тил” же “жылуудай сөз” деп салыштырууга айлантууга болбойт. Тескерисинче, “ал өлүктөй уктады” деп салыштыруу “ал өлүп уктады” болуп айтылбайт.

Кыскасы, метафора менен салыштыруу жасалыш жолдору, тилде аткарган кызматтары боюнча өз ара төмөнкүдөй айырмаланат:

Биринчиден, метафорада образ жана предмет бир эле сөздө берилет да, ал түз жана өтмө мааниге ээ болот. Мындайда сөздүн түз мааниси образды, өтмө мааниси предметти билдирет. Ал эми салыштыруу үч элементтен: 1) салыштырылуучу (объект), 2) салыштыруу (субъект), 3) белгиден турат. Ошондуктан салыштыруунун элементтери бир бүтүн контекстти түзөт жана андагы айтылуучу ой толук түшүндүрүлөт: көмүрдөй кара чач. Метафора контекстсиз, жеке өз алдынча турганда, түз маанидеги сөз катары сезилет.

Экинчиден, грамматикалык жактан метафоралаштыруу сөздүн формалык өзгөрүшүнө алып келбейт.

Ал эми салыштыруу кыргыз тилинде –дай, -ча, -чылап деген мүчөлөр жана мисалы, сыяктуу, шекилдүү, кейиптенген, өңдөнгөн, окшош деген сыяктуу жардамчы сөздөр аркылуу жасалат.

Үчүнчүдөн, метафора – стилистикалык гана эмес, семантикалык да көрүнүш. Ал – сөз маанилеринин кеңейиши жана метафоранын түрлөрү. Жалпы элге таралуу, сиңүү деңгээлине карай метафораларды жалпы элдик жана индивидуалдуу деп экиге бөлүп кароого туура келет. Бул экөө колдонуш даражасы, стилдик ыраңы жагынан өз ара айырмаланат.

Төртүнчүдөн, салыштырууда салышырылып жаткан нерселердин белги-касиеттери көбүрөөк эске алынса, метафорага шарттуулук, субъективдүүлүк да мүнөздүү.

Ал эми метафоралардын түрлөрүн жалпы элге таралуу, сиңүү деңгээлине карай жалпы элдик жана индивидуалдуу деп экиге бөлүп кароого туура келет. Бул экөө колдонуш даражасы, стилдик ыраңы жагынан өз ара айырмаланат.

Индивидуалдуу метафорага караганда жалпы элдик метафоралардын колдонуш даражасы алда канча кеңири. Ал оозеки кепте, элдик оозеки жана көркөм адабий чыгармаларда көркөм стилистикалык каражат катары активдүү колдонулат. Мисалы, «Манас» эпосунда колдонулган жалпы элдик метафоралардын үлгүлөрүн азыркы кездеги акын-жазуучулардын чыгармаларынан кезиктирүүгө болот:

Атаны арман, мундуу күн,
Башыма түшүп каран түн,
Кырк миң жылда кирбейсин,
Кыраандын баскан чыйрына.
Атаңа наалат, айбан кул,
Көңүлүмдү кир кылдың.

А. Токомбаев ушул эле метафораларды ойду ачык, так, жыйынтыктуу бүтүрүү үчүн өз чыгармасында ыктуу колдонгон:

Шайыр жигит ким дедим,
Жоого салган каран түн.
Кээде мизим ташка тийген кылычтай
Жапырлап жүрөгүмдү басат кир.

Ал ак келин алга умтулган жаш кыраан.

Мисалдагы метафоралар берген маанилери, стилдик мүнөздөрү боюнча бири-биринен анча айырмаланбай, б. а., эки учурда тең бирдей метафоралык мааниде алгачкы образдуулук касиеттерин сактоо менен колдонулган.

Айрыкча, жогорудагыдай мүнөздөгү жалпы элдик метафоралар элдик оозеки чыгармаларда өтө активдүү колдонулат. Анткени алар чыгарманын идеясына, тематикалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу элдик идеялардын сыноосунан ийгиликтүү өткөн, анын мааниси, ошол чыгарманын кан-жаны менен биротоло жуурулушкан. Ошондуктан элдик оозеки чыгармаларда метафоранын бул түрүнүн колдонулуш мааниси туруктуу мүнөзгө ээ.

Тескерисинче, индивидуалдуу метафоралар бир нече же айрым гана алынган көркөм чыгармаларда гана кездешип, жалпы элдик мүнөзгө ээ боло албайт. Мисалы:

Кенен мейкин кыш жибегин жамынган,
Калың токой кар жылдызын тагынган (А. Т.)
Темир аяз, карлуу бороон, бурганак
Ыраак, ыраак, ыраак кетип ыраактап.
Токточу, өмүр, токточу, өмүр, токтой тур!
Көзүң чуңкур, өңүң кансыз, сары сур (А. О.).

Жогорку ыр саптарындагы метафораларды элдик оозеки чыгармалардан жана оозеки кептен кезиктирүүгө болбойт. Бул – ар бир акынга гана тиешелүү индивидуалдуу көрүнүш.

Стилдик жактан алганда, индивидуалдуу жана жалпы элдик метафоралардын өз ара айырмачылыгы мына мында: индивидуалдуу метафоралардын мааниси биз үчүн жаңы болуп саналат, ошондуктан баамга тез урунуп, чыгармачылык менен кабылдоону талап кылат. Ал эми жалпы элдик метафоралар мурдатан бери эле көркөм каражат катары колдонулуп жүргөндүктөн, алардын мааниси жаңылык катары кабыл алынбайт жана чечмелеп-тактоону талап кылбайт (Сапарбаев, 1973).

Жогорудай өзгөчөлүктөрүнө карап, метафоранын бул эки түрүнүн ортосунда өтпөс чек коюуга болбойт. Жалпы элдик метафоралар турмушту көркөм чагылдыруунун бир

ыкма-каражаты катары кандайдыр бир деңгээлде алгачкы маанисин сактоо менен бирге, ар кандай толуктоолорго, өзгөрүүлөргө учурап турат.

Айталы, аларды акын-жазуучулар өздөрүнүн максаттарына ылайык мурда колдонуп жүргөндөгүдөн башка контекстте, башка максатта пайдаланууга муктаж болот. Бул болсо жалпы элдик метафоралардын маанилик жактан жаңылуусуна, өнүгүшүнө алып келет да, ал индивидуалдуу метафорага айланат. Тескерисинче, индивидуалдуу метафоралардын тилдик оромдордо кеңири колдонулушу анын элдик метафорага айлануусуна шарт түзөт. Демек, метафоранын бул эки түрү – биринин пайда болуусун экинчиси шарттап, бири экинчисине өтүп туруучу өз ара тыгыз байланыштагы көрүнүштөр.

Жыйынтыктап айтканда, макалада, негизинен, көркөм муктаждыктан жаралып, өздөрүнүн образдуулук касиетин жоготпой келаткан, адабий чыгармаларда көркөм каражат катары колдонулуп жүргөн метафоралар жөнүндө сөз болду.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч.Т. Чыгармалардын 7 томдук жыйнагы. -Б., 2012.
2. Ахматов Т., Өмүралиева С. Кыргыз тили (Фонетика, лексика). -Фрунзе: Мектеп, 1990.
3. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. Окуу куралы. -Бишкек, 2007.
4. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. -Фрунзе: Мектеп, 1990.
5. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. -Бишкек, 1997.
6. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвистилистикалык илик. -Бишкек, 1994.